

Bertil Thorngren Kan utvecklingen utvecklas?

Utveckling är inte längre något självklart honnörsord. Allt fler har börjat fråga efter i vilken riktning den rör sig, om förändringen är påverkbar eller oundviklig, vilka som gynnas eller missgynnas. Utveckling är med andra ord inte enbart en fråga om kvantitet utan också om kvalitet.

Det är mot denna bakgrund många vänt sig mot draget av "oundviklighet" i den pågående utvecklingen. Vissa har i perspektivets förlängning sett ett urbaniserat masskonsumtionssamhälle, där den årliga ökningen av bruttonationalprodukten tar sig uttryck i nya slags hårschampoo, bilar och färgtelevisionsapparater — samtidigt som världen i övrigt svälter, sjukvård och annan samhälls- service försummas och människor lämnas som "friställda" offer för kortsynta kommersiella intressen eller politikers och administratörers ointresse.

Forskare och andra experter framstår i detta perspektiv som aningslösa eller samvetslösa; som offer för sin egen snäva begreppsapparat eller som likgiltiga betraktare av vad de trots allt uppfattat från omvärlden. Kanske finns det en tredje möjlighet — att de inte lyckats förklara vad de menar.

Blir framtiden verkligen "likadan fast mera"?

Det är svårt att inte instämma i kritiken mot ett sådant "oundvikligt" samhälle. Om framtiden verkligen skulle bli 'likadan fast mera', skul-

Denna artikel gör inte anspråk på att vara sammanfattande eller allsidig. För att markera detta har direkta hänvisningar till likartade eller motsatta ståndpunkter, liksom dokumentation för framförda påståenden, medvetet utelämnats. Avsikten har varit att väcka debatt, inte att sammanfatta eller avsluta den.

Kan utvecklingen utvecklas?

le även det som i dag framstår som små olägenheter förstoras och framstår som katastrofhot. Om detta inte motverkas skulle marginella justeringar, planlösa brandkårsutryckningar och resignerat accepterande vara de enda realistiska sätten att möta en 'skenande' utveckling.

Farhågor av detta slag saknar inte grund. Redan beroendet av den internationella utvecklingen lägger en hård begränsning på handelsutrymmet inom ett litet land. Genomförda och beslutade utbyggnader av t ex kommunikationer och bostäder bestämmer den fysiska ramen för många decennier framåt. Grupptressen i konflikt tenderar inte sällan att bevara status quo. Det finns goda skäl att ta vara på det förändringsutrymme som finns kvar.

Ironiskt nog kan dock också kritik mot "obevekligheten" komma att motverka sina egna syften. Så är fallet när den utgår från *en enda* fast förankrad bild av hur världen "egentligen" är beskaffad. Varje diskussion inom en begränsad ram blir med nödvändighet alternativfattig; den producerar få nya lösningar.

"Kugghjulssamhället"

En underförstådd grundval för stora delar av debatten är bilden av ett samhälle där råvaror, maskiner, slutprodukter och människor utväxlas på mer eller mindre fria marknader i enlighet med en opåverkbar, närmast celest mekanik. Människorna har inordnats i ett hierarkiskt ordnat produktions- och konsumtionssystem, som genom stor-drift, specialisering och koncentration drivs mot en allt större produktion av allt mindre meningsfyllda produkter.

"Kugghjulssamhället" företer vissa — låt vara förgravade och karikerade — likheter med den bild av verkligheten som kan läsas in i klassiskt liberal eller marxistiskt ekonomisk teori.

Medan ekonomerna av facket sedan länge släppt idén att teorier av detta slag skulle vara någon evigt giltig beskrivning av 'verkligheten', har andra utvecklat tanken desto livfullare. Teorier som utmärks av en stringent inre logik ger ibland upphov till någon sorts hatkärlek.

Nedslående är att många samhällskritiker och politiker så nostalgiskt hakat sig fast vid en bild av samhället som i grunden statiskt. Kugghjulen snurrar, men deras inbördes relationer antas vara fixerade eller påverkade av krafter utanför observatörens synfält.

Trots att ekonomerna lämnat det tidiga industrisamhället bakom sig, sökt klarlägga begränsningarna i sina verktyg och omprövat och vidareutvecklat sina teorier, har den klassiska bilden överlevt som plattform för ett ställningskrig om nervittrade positioner.

Framgångarna i teoribyggandet har inte motsvarats av framgångar i spridningen av resultaten till någon större allmänhet. Samhällskritiker och politiker har varit hänvisade till en mekanistisk världsbild, som förefaller mogen för total omprövning.

Är 'alternativlösheten' nödvändig?

I en mekanistisk världsbild kan inte ens nya element, som t ex dator, kommunikationssatelliter eller vätekraft, på allvar rubba cirkelarna. De betraktas bara som led i en fortlöpande mekanisering. Man behöver dock inte hemfalla åt utopier för att se utrymme för radikala förändringar.

Få har t ex uppmärksammat det politiska sprängstoff som ligger i att sådana till synes rent kvantitativa förändringar gradvis övergår till att bli kvalitativa; förändrar den struktur i vilken de insatts. Därmed ges möjligheter att påverka förändringens riktning.

Den fortlöpande automatiseringen inom industrin är ett konkret exempel; industrin ändrar karaktär som arbetsmiljö. Inom varuproduktionen kan massproduktion av typen "löpande band" successivt ersättas av processproduktion eller enhetsproduktion. I det första fallet kommer arbetsuppgiften att övergå från tempoarbete till överblick och styrning av processerna. Det senare alternativet innebär nya former av hantverksarbete. Dessa båda former kan förekomma jämsides med varandra. De sociala relationerna inom och utom arbetsplatserna kan radikalt ändras. Begreppet specialisering kan få en annan innebörd än ett sönderstyckande av arbetsuppgifter i moment och handgrepp.

Även vid en ökande produktionsvolym kommer allt färre att ägna sig åt direkt produktion av fysiska förnödenheter och allt fler att ägna sig åt produktion av symboler, dvs forskning, utveckling, utbildning, planering, organisation avsedd att styra den fysiska produktionsprocessen, eller att mer direkt tillgodose andra samhälleliga mål.

Möjligheten av ett "informationssamhälle"

Framstående samhällsforskare som t ex Herbert Simon¹ har initierat en omfattande forskning kring möjligheten av ett "informationssamhälle", där en dominerande del av befolkningen är sysselsatt med en sådan produktion av symboler.² Det är för tidigt att säga, om ett samhälle av detta slag är bättre eller sämre än andra alternativ, eller om det överhuvudtaget kommer att bli en realitet. Redan möjligheten av att det kanske redan är på väg borde dock vara skäl för debatt. Forskningen på detta område förefaller märkligt obeaktad i samhällsdiskussionen. Med hänsyn till alla inbyggda trögheter måste debatten ligga före utvecklingen för att kunna påverka dessa förlopp.

Ett "informationssamhälle" inom den sk i-världen kommer naturligtvis inte att vara konfliktfritt, redan av det enkla skälet att övriga delar av världen fortfarande befinner sig på det agrara eller i bästa fall industriella stadiet. Också inom informationssamhället finns inbyggda spänningar. Vissa kommer att vara 'informationssändare', andra 'informationsmottagare'. Den första rollen kan ge mer makt än den senare. Rolfördelningen kommer dock att avsevärt skilja sig från den köpar-säljarrelation, som hittills gällt för materiella nyttigheter eller arbetskraft.

Information kan inte ägas, lagras eller ärvas på samma sätt som kapital. Den föräldras snabbare än många kapitalföremål. Inte heller utbildning ger därför något bestående övertag. Information sprids inte på samma sätt som kapital eller varor. Informationsarbete kan inte kontrolleras på samma sätt som vanligt arbete. Detta förutsätter nya typer av relationer inom och mellan arbetsplatserna. Allt fler skulle kunna vara verksamma i arbetsuppgifter med större möjligheter till självförverkligande än vad massproduktion av varor erbjuder. Å andra sidan har man anledning att räkna med, att vissa grupper — om inte motgångar vidtas — kan komma att ställas utanför utvecklingen.

Informationssamhället är därför inte någon utopi ens i den mening som att det skulle vara oreserverat önskvärt. Möjligheten att avlänka

¹ Beer: *Decision and Control*. London 1966.

Burns—Stalker: *Management of Innovation*. London 1966.

March—Simon: *Organizations*. New York 1958.

Simon: *Automationens betydelse för samhälle och företagsledning*. Sthlm 1968.

Woodward: *Management and Technology*, London 1958.

² I likhet med de flesta slagkraftiga samlingsrubriker ger också denna ett falskt intryck av att beteckna något enhetligt och avgränsat. Därigenom döljs lätt komplexiteten och påverkbarheten.

utvecklingen i olika riktningar t ex mot produktion av kunskap för fortsatt varuproduktion eller mot direkt konsumtion, dvs utbildning, inom eller utom landet, förefaller dock värd diskussion.

Spekulationerna skall inte drivas längre i detta sammanhang. Avsikten är endast att peka på möjligheten av alternativ, att påvisa det närsynta i att binda framtidsdiskussioner vid nuvarande betingelser.

Statistiken som backspegel

Perspektivet innehåller också en tankeställare för ekonomerna. Då samhället undergår en strukturell förskjutning mot t ex "informationssamhället" saknar vi adekvata system för att mäta eller ens uppfatta förskjutningen. Själva uppläggningsen av vårt nuvarande sätt att mäta ekonomiska resultat kan bromsa eller snedvräta utvecklingen och dess utvecklingsmöjligheter. Vi saknar adekvat statistik över utvecklingen av hälsotillstånd, kriminalitet, kunskapsnivå av det slag som bruttonationalprodukten representerar. Vi registrerar sorgfälligt handeln över gränserna men känner varken omfattningen eller betydelsen av det utbyte med utlandet som tar sig uttryck i spridning av forskningsrapporter eller protestteleggram.

Tillsatsat uttryckt: företaget känner inte till vilka resurser de i själva verket förbrukar och producerar. Information, liksom t ex miljöpåverkan, passerar helt enkelt förbi balansräkningarna och utsetts först med lång fördröjning för prisbildningens styrande (eller snedvräddande) verkningar.

Företagen, vare sig de är privata eller statliga, saknar med andra ord ofta möjlighet att registrera och värdera 'andrahandskonsekvenserna' av sitt mot de kortsiktiga marknaderna orienterade handlande. Sidoeffekterna kan vara positiva och ta sig uttryck i utbildning, introduktion av nya metoder etc. I motsatta fall kan reaktionen bli dramatisk, när "perifera" grupper ger sitt missnöje tillkänna. I sådana lägen blir opinionsundersökningar, PR-män eller utsändande av "samhällstävänd" information otillräckliga och passiva lösningar. Information saknar direkt anknytning till vad den avser att förmedla.

Det närsynta samhället

Mentala och känslomässiga bindningar vid en för evigt given bild av hur samhället "egentligen" fungerar, vårt ytterst begränsade sätt att registrera förändringar i samhällets "utveckling" samt dagsdebattens

sätt att utifrån detta framställa framtiden som enbart en förhandlingsfråga inom en given ram; allt detta samverkar till att begränsa "förändringsutrymmet".

Om man till detta lägger de välkända begränsningar på handlingsutrymmet som internationella förhållanden, redan gjorda investeringar och gruppintressen innebär är det lätt att förstå varför utvecklingen kan te sig oundviklig.

De hitillsvarande insatserna från forskare och politiker ser inte ut att erbjuda någon ljusning. När den svenska näringspolitiken inrikas på branscher som massaindustri och skeppsvarv förefaller den inte kunna påverka någon utveckling. Möjligen kan den skapa förståelse för de problem som möter investerare på vikande marknader. Det finns fall då äganderätt enbart ger kontroll över byggnaden.

Politikerna hamnar allt oftare i "omöjliga" val mellan att friställa hundratala man i avfolkningsbygder eller att för evigt förstöra en älv-dal. På sådana problem finns få kortsiktiga lösningar. Även ett "rationellt" val mellan två dåliga alternativ är ett dåligt val. Genom när-synthet kan man kanske hejda utvecklingens framfart, men knappast dess riktning.

Kan utvecklingen utvecklas?

En omorientering kräver därför insatser på många områden. Redan *insamlingen av data* om vad som faktiskt sker måste väsentligt utvidgas. Förändringar i utbildningsnivå, hälsotillstånd, kriminalitet och andra mått på livsnivån måste beaktas på samma sätt som konventionella framstegsmått. Utvecklingsarbete på detta område har redan startat på olika håll i världen.³

Företagens *resultatredovisning* kan kompletteras på motsvarande sätt. Investeringar i personalens utbildning eller i organisation och marknadsföring bör likställas med investeringar i fysiskt kapital. Negativ eller positiv påverkan av den sociala och biologiska miljön är andra förbisedda poster. Företag kan t ex skapa eller skada sysselsättningsmöjligheter i andra företag eller i samhället i stort. Prisbildningen och därmed resultatredovisningen återspeglar först med lång fördröjning förbrukning eller tillskott av de resurser som är särskilt knappa sett ur samhällelig eller internationell synvinkel, t ex forskning och know-how.

³ Se t ex Bauer (Ed): *Social Indicators*. Cambridge, Mass. 1966.

Under sådana omständigheter gäller det att särskilt beakta beslut som leder till en "point of no return"⁴. Sjöar som inte går att återställa i sitt ursprungliga skick, djurarter som inte går att återuppliva liksom företag och samhällen som inte går att förändra eller omlokalisera utan prohibitiva sociala konsekvenser är några exempel. Beslut i sådana frågor är mer ödesdigra än exempelvis sådana som rör buller och detaljhandelslokalisering. De senare kan (och bör) ändras i ljuset av ny kunskap och ändrade förutsättningar.

En annan utväg ur den onda cirkeln är att via planeringen initiera forskning och utvecklingsarbete avsedd att avlänska eller dämpa negativa tendenser redan innan de uppträtt. Det politiska valet mellan kollektiva och individuella transportmedel i stadsregionerna skulle varit avsevärt lättare om utvecklingsarbetet tagit sikte på den förutsedda i stället för den aktuella efterfrågan. Det gäller slutligen att söka identifiera och tillvarata drag i utvecklingen som kan tänkas öka handlingsfriheten — att söka finna generella eller anpassbara lösningar i stället för speciella.

Metoderna för *beslutfattande* måste också utvecklas. Valet av handlingsalternativ måste särskiljas från valet av utvecklingsalternativ; särskilt om man står inför 'dåliga' uppsättningar av alternativ. Valet av bil som fortkaffningsmedel i storstäder kan vara ett nödvändigt (och därmed 'bästa') val av handlingsalternativ i dagsläget. Det utsluter inte möjligheten av att välja kollektivtransporter som bästa utvecklingsalternativ. Annars ställs man inför perspektivet att bilar, explosionsmotorer, stålkarosser alltid kommer att vara 'överlägsna' kollektivtransporter, elmotorer och plastkarosser. Om utvecklingsarbetet av kortsiktigt rationella skäl koncentreras till redan valda alternativ, kommer man nämligen också på lång sikt att få svårt att ta sig ur den cirkelgång man skapat.

Nya forskningsuppgifter

Detta innebär en utmaning till forskarna. Inte minst inom den ekonomiska forskningen har stort arbete ägnats metoder som systematiserar valet mellan alternativ att nå uppställda mål. Grundsyltet har varit att i möjligaste mån minska utrymmet för ignorans och inkonskvens. Detta är en viktig och förvisso inte slutförd uppgift, men mot den bakgrund som här skisserats framstår den som otillräcklig.

⁴ Jfr Thorngren: *Att förändra förändringen* PLAN, nr 6: 1968.

Kan utvecklingen utvecklas?

Mekanismen för 'förbrukning' av handlingsalternativ finns redan genom näringsliv, politiker och samhällsdebatt. Oavsett vilken metod man använder för att välja mellan alternativ blir resultatet uppenbart: ligen beroende av alternativens kvalitet. För att beslutsprocessen skall ge avsedda resultat krävs därför att någon eller några ständigt tillför nya alternativ.

Forskarna skulle därför i högre grad än tidigare kunna ägna sig åt att 'producera' utvecklingsalternativ och uppslag för deras genomförande. På andra grupper i samhället har det oberoende som krävs för att befria sig från kravet på näringslivet. Detta skulle kunna användas för att skapa förändringsutrymme.

Annars kanske vi glider in i det oundvikliga samhället, ett paradys för prognosmakare, men knappast för några andra.